

СОЦІОЛОГІЧНА ОСВІТА

ПАВЛО КУТУЄВ,

доктор соціологічних наук, професор кафедри теорії та методології соціології Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова

Соціологія: історичні витоки та сучасні трансформації¹

Abstract

The chapter seeks to identify the historical roots of sociological knowledge and its contemporary transformations. The chapter traces the origins of sociology as a separate discipline. Sociology's subject-matter is also discussed. Based on new publications utilizing archival data, the chapter claims that the term "sociology" was suggested by Emmanuel Joseph Sieyès (1748–1836) in his manuscript circa 1780. The chapter makes extensive use of Max Weber's insights into the nature of sociology as an empirical discipline ordering the chaotic universe according to ultimate values of a researcher. The chapter also advocates the centrality of classical thinkers and their texts for the discourse of contemporary sociology. The chapter suggests Imre Lakatos' methodology of research programs as a tool for grasping the evolution of sociological knowledge. The texts discusses how sociology was transforming under the impact of global social transformations, while contributing to them. The sources of sociology's original Eurocentrism are identified. The chapter also discusses the tasks of sociology today and outlines the prospects of its development.

Соціологія: дефініції та історія становлення

Найзагальнішим визначенням соціології як академічної дисципліни є потрактування її як науки про суспільство. Суспільство, за визначенням Ю.Давидова та А.Філіпова, є «сукупністю всіх способів взаємодії та форм

---

¹ Розділ із навчального посібника «Соціологія» за редакцією В.Євтуха та П.Кутуєва. Навчальний посібник готує колектив кафедри теорії та методології соціології Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова.

об'єднання людей, у яких маніфестується їхня всебічна залежність одне від одного” [Давыдов, Филиппов, 1990: с. 233]. Висловлюючись специфічною мовою, можна погодитися з американським соціологом Джефрі Александером, що соціологія вивчає соціальну дію та соціальний порядок. Дію можна розглядати як раціональну або нераціональну, натомість соціальний порядок розуміти у континуумі від мікро до макро. У тому випадку, коли суспільство пояснюється як арифметична сума індивідів, ми маємо справу з мікропідходом; осягнення соціуму як реальності, що не редукується до суми індивідів, породжує макроріздхід.

Вочевидь, міркування про устрій соціуму та чинники його змін постали задовго до виникнення самого терміна “соціологія”, запропонованого вперше відомим діячем Французької революції Емануелем-Жозефом Сіейсом (1748–1836) у рукопису 1780 року, що за його життя не був опублікований. Цей самий Сіейс був автором відомого памфлету “Що таке третій стан?”, який заклав підвалини ідеологічної конструкції революції у Франції. Враховуючи те, що рукописи Сіейса почали видаватися у повному обсязі лише у наш час, інший французький мислитель — Огюст Конт (1798–1857) — мав усі підстави у 1838 році в черговому томі “Курсу позитивної філософії” запропонувати термін “соціологія” як неологізм для позначення науки про суспільство. Водночас виникнення терміна “соціологія” не можна ототожнювати з її соціальним оформленням (тобто інституціоналізацією) та інтелектуальним наповненням як окремишньої наукової дисципліни. Вперше курс із соціології було прочитано в США: у 1891 році Френк Блекмер розпочав викладання дисципліни під назвою “Елементи соціології” в Університеті Канзасу (Лоуренс). Наступного року той самий університет заснував першу у світі кафедру історії та *соціології*; у 1892-му Альбїон Смол створив кафедру соціології в Університеті Чикаго. А 1895 року Смол фундує *American Journal of Sociology*.

За приклад “розриву” поміж сучасним звучанням терміна і його архаїчним наповненням править інше ключове поняття суспільствознавства, яке виникло на початку ХІХ століття — ідеологія. Запропоноване Антуаном Дестютом де Трасі в його трактаті “Проект елементів ідеології”, це поняття розглядалося не у звичному нам сьогодні ракурсі як сукупність певних ідей про практичний устрій та переустрій соціуму, а як частина зоології. За Дестютом, його наука про ідеї не аналізувала нічого такого, що було б притаманним суто людським істотам. Вона зосереджувалася на тому, як здатності відчувати, запам’ятовувати, оцінювати та воліти перетворюють “сирі” дані на складні ідеї: “У кращому разі, як постійно наполягав Дестют, навіть у випадку існування чогось окремишнього у складних ідеях та абстрактних концепціях (людини. — П.К.), це “щось” цілком залежало від переважно невідомих характеристик людської психології...” [Sonenscher, 2009: p. 29].

Наприкінці ХVІІ — у першій половині ХІХ століття співіснували, конкуруючи поміж собою, такі терміни, як “соціальна наука”¹, “соціальна фізи-

---

¹ Термін “соціальна наука” вперше вжив Сіейс у своїй найвідомішій брошурі “Що таке третій стан?”.

ка” та “соціологія”. Показово, що всі вони були запропоновані французькими мислителями, які працювали у рамках традиції Просвітництва (або були її нащадками). Мислителі Просвітництва, своєю чергою, скористалися ідеєю розуму не лише як основою своїх філософських систем (що було практикою філософів XVII століття, як-от Спінози й Декарта), але й як методом пізнання світу (природного та соціального) і соціальної критики. Ба більше, попри німецьке походження терміна “Просвітництво” — воно є перекладом з німецької й було запропоноване І.Кантом у 1784 році у статті під назвою “Що таке просвітництво?” — саме Франція стала країною, яка найбільше асоціюється з ідеями цього напрямку.

Соціологія опинилася в аналогічній ситуації неспівмірності первинного значення і сучасної інтерпретації, неспівмірності, проілюстрованої за допомоги терміна “ідеологія”. Понад те, цей термін виник як наслідок випадку та персональної недоброзичливості. Огюст Конт спершу запропонував термін “соціальна фізика”, який взяв на озброєння бельгійський вчений — астроном, статистик, криміналіст, першопроходець охорони громадського здоров’я та дослідник суспільства — Альфред Кетле (1796–1874). У 1835 році Кетле видав трактат під назвою “Про людину та розвиток її якостей, або Нарис із соціальної фізики”. У 1848 році він видає працю під назвою “Соціальна система та закони, що нею керують” (поняття “соціальна система” стане надзвичайно популярним у другій половині XX століття завдяки працям американського соціолога Талкота Парсонса). Соціальну фізику розуміли як науку про закони, що керують суспільством незалежно від волі людини. Кетле зробив величезний внесок у застосування статистичних методів до вивчення суспільства, зокрема таких його сфер, як злочинність та самогубства. Він також запровадив поняття “середньої людини”, яке і сьогодні використовують у статистиці (серед інших новацій Кетле є індекс маси тіла, запропонований ним у 1869 році). Конт, не бажаючи поступатися пальмою термінологічної першості, відповів тим, що замінив у своїх працях “соціальну фізику” на “соціологію”.

Своєю чергою, своїм впливом Конт завдячував не стільки реальним науковим здобуткам, скільки термінологічним новаціям та намірам. Так, ідея позитивної науки, тобто науки, що долає обмеження релігії та метафізики, надала потужний імпульс розвитку однієї з найвпливовіших течій у філософії та пізнанні соціуму — позитивізму¹. Водночас, зміст Контового вчення контрастував із його власним пафосом: наприклад, закон трьох стадій за своєю спекулятивністю мало чим відрізняється від філософії історії Г. Гегеля.

¹ Як стверджували засновники логічного позитивізму — новітнішої та вишуканішої версії Контового позитивізму, що постала у 1920-х роках у Відні: “Ми схарактеризували наукове світорозуміння за допомоги двох визначальних моментів. По-перше, воно є емпіристським та позитивістським: існує лише пізнання, ґрунтоване на досвіді, підмурівком якого, своєю чергою, є те, що нам дано безпосередньо (das unmittelbar Gegebene). У такий спосіб встановлюється межа для змісту легітимної науки. По-друге, для наукового світорозуміння характерне застосування певного методу, а саме методу *логічного аналізу*” [Карнап, Ган, Нейрат, 2005: с. 19].

Відтак, склалася парадоксальна ситуація: те, що ми сьогодні розуміємо під соціологією, ближче не до оригінального проекту соціології Конта, а до соціальної фізики Альфреда Кетле!

Відмінність сучасної соціології як науки про суспільство від розмислів Платона, Аристотеля, Ніколо Макіавеллі, Томаса Гобса, Джона Лока, Адама Сміта, Шарля Луї де Монтеск'є, Жан-Жака Русо, Вольтера, Марі Жана Антуана Нікола де Кондорсе, Алексіса де Токвіля¹ та багатьох інших визначних мислителів полягає в тому, що соціологія позиціонує себе як емпіричну науку, що використовує як теоретичні, так і емпіричні засоби пізнання соціуму. Воднораз ця дистинкція не має абсолютного характеру: праці класиків соціальної думки епохи, що передувала появі соціології, незрідка є релевантнішими та інформативнішими, ніж витримані у рамках соціологічного канону, але безбарвні та некреативні розвідки наших сучасників. Відтак, не дивно, що Парсонс у 1937 році полемізував із Гобсом, Роберт Бела у 1980-ті роки надихався Токвілем, а Джованні Аррігі сьогодні — Адамом Смітом.

За класичним формулюванням німецького соціолога Макса Вебера, який не лише декларував ідею об'єктивної та вільної від оцінок соціальної науки, але й реалізував її у своїх конкретно-історичних, соціологічних та політичних студіях генези раціонального західноєвропейського капіталізму, господарської етики світових релігій, типів легітимного панування та актуальних проблем плебісцитарної демократії, соціологія як наука про дійсність покликана зрозуміти життя, що оточує нас, у його своєрідності. Інакше кажучи, соціологія фокусується на питанні про “взаємозв'язок і культурну значущість окремих його явищ в їхньому нинішньому вигляді, а також чинники того, що вони історично склались саме так, а не інакше”. Інтелектуальний розвиток Вебера був пов'язаний із неокантіанською традицією (а також філософією В.Дильтея), відтак він принципово відкидав претензії як марксизму, так і ідеалізму (типу Гегелевого) на осягнення суті історії, виведення загальної формули суспільного розвитку, на підставі якої можна було б аналізувати конкретні соціокультурні феномени; він тверезо констатував односторонність і “матеріалістичної”, і “спіритуалістичної” інтерпретації каузальних зв'язків у царині культури й історії: “Та і друга припустимі рівною мірою, але обидві вони однаково мало допомагають встановленню історичної істини, якщо слугують не попереднім, а завершальним етапом дослідження”.

За Вебером, життя пропонує нам нескінченне багатоманіття явищ, яке не зменшується навіть тоді, коли ми ізольовано розглядаємо окремі його об'єкти. Тому будь-яке пізнання дійсності людським духом виходить з того, що предметом пізнання може бути лише частина дійсності, яку вважають

---

¹ “Законність” залучення Токвіля до соціологічного канону потверджується численними *соціологічними* виданнями, що потрактовують його внесок до цієї дисципліни. Наприклад, в одному з останніх випусків *The Journal of Classical Sociology* [2009. — Vol. 9, № 1] половину статей із загальної кількості присвячено французькому інтелектуалові (три з восьми статей третього числа аналізують ідеї Токвіля, натомість четверта є публікацією розвідки самого автора “Демократії в Америці”).

“суттєвою”, тобто “гідною знання”, позаяк культурою, за Вебером, є той “кінцевий фрагмент позбавленої смислу дійсності, який, із погляду людини, має смисл і значення”. Помилковою є думка, що принцип вицнення такої частини належить шукати в “закономірній” повторюваності причинних зв’язків, позаяк нас цікавлять не кількісні зв’язки (як у випадку природничих наук), а якісне забарвлення подій. “Крім того, — пише Вебер, — у соціальних науках ідеться про роль духовних процесів, “зрозуміти” яку в співпереживанні — зовсім інше за своєю специфікою завдання, ніж те, котре може бути розв’язане... з допомогою точних формул природничих наук”. Специфічною рисою наук про культуру (Вебер використовує поняття Генріха Рікєрта, відмовляючись від абсолютизованого протиставлення останніх наук про природу) є те, що вони намагаються зрозуміти життєві явища в їхньому культурному значенні. Сенс явищ культури припускає співвіднесення їх із ідеями цінності: “Невелика частина індивідуальної дійсності забарвлюється нашим інтересом, зумовленим ціннісними ідеями, лише вона має для нас значення, і викликано це тим, що в ній виявляються зв’язки, важливі для нас внаслідок співвіднесеності їх із ціннісними ідеями. Лише тому — і оскільки це має місце — цей компонент дійсності в його індивідуальній своєрідності становить для нас пізнавальний інтерес”.

У процесі дослідження відбувається віднесення дійсності до цінностей, які надають їй значущість і вможливають формування типових понять; ця процедура докорінно відрізняється від аналізу дійсності на підставі законів (тобто вивчення загальних рис явища), який є лише підготовчою роботою для пізнання історичного, тобто релевантного індивідуальній своєрідності феномена.

Порядок до хаотичного світу, що оточує нас, вноситься тим, що “інтерес та значення має для нас у кожному випадку лише частина індивідуальної дійсності, позаяк лише вона співвідноситься із ціннісними ідеями культури, які ми прикладаємо до дійсності” [Вебер, 1990: с. 369; с. 208; с. 379; с. 371; с. 374; с. 376]. Те саме стосується і каузального пояснення; за Вебером, ми виокремлюємо ті причини, які можна звести до суттєвих компонентів події, а тому повинні говорити не про закони або підведення явища під загальну формулу, а про конкретні каузальні зв’язки, розв’язуючи питання, до якої індивідуальної констеляції його слід звести. Таким чином, Вебер солідаризується із висновком Г.Рікєрта, згідно з яким при поясненні явищ культури знання законів є лише засобом дослідження, а не ціллю пізнання, адже пізнання культурної дійсності є пізнанням із специфічних точок зору.

Чітко визначивши межі, до яких простягаються претензії законодавчого розуму (його поняття, хоч і є засобами для духовного панування над емпіричною даністю, не можуть претендувати на охоплення суті історичної реальності або осягнення “суперечності, що з необхідністю розгортається у самих речах” — Теодор Адорно), Вебер продемонстрував зразок відповідальності вченого-суспільствознавця, який тверезо і методично заперечує використання понять як прокрустового ложа, в котре втискають історію.

Соціологія постає як наука про структуру соціуму — соціальна статика, за Контом — та про соціальні зміни (соціальна динаміка, за визначенням того ж автора). Виникнення соціології саме у XIX столітті не випадкове —

упродовж цього століття відбулася індустріалізація та урбанізація провідних (західно)європейських суспільств, натомість традиційний стиль життя аграрного суспільства було зламано. Швидкі соціальні зміни, як-от масова еміграція до нового світу — переважно США, — підкорення решти світу прямій або опосередкованій владі провідних країн Західної Європи, поширення освіти, раціоналізація державного управління та масовізація політики спричинилися до формування світогляду, у рамках якого такий пришвидшений та плинний тип соціального життя став нормою. Видатний британський історик марксистської орієнтації Ерик Гобсбаум у своїй впливовій та блискучій тетралогії, присвяченій походженню сучасного світу, в такий спосіб схарактеризував відтинки історії XIX століття: 1789–1848 роки — епоха революцій; 1848–1875 — епоха капіталу; 1875–1914 — епоха імперій. Ця періодизація є симптоматичною з огляду на фіксацію *темпу* змін, що їх зазнавали західні суспільства у XIX столітті.

Сучасний світ, за словами американського публіциста, кореспондента газети *New York Times* Томаса Фридмана, є плоским. Фридман, відомий своїми пенами на адресу глобалізації, наголошує той факт, що завдяки сучасним засобам комунікації світ начебто зменшив свій фізичний обсяг і є набагато доступнішим, ніж у минулі епохи. Для прикладу порівняймо нинішній стан речей — тобто можливість швидких авіаподорожей та миттєвого передання інформації через Інтернет — із ситуацією 1789 року. Для мешканців тої епохи світ був величезним, натомість мобільність була надзвичайно низькою. Так, новина про падіння Бастилії подорожувала з Парижа до Мадрида 2 тижні; поширення цієї ж новини французькою провінцією було ще повільнішим — у містечко Перонé, що на відстані 133 кілометрів від Парижа, звістка про штурм дійшла за 4 тижні. Ба більше, навіть у другий половині XIX століття — у 1861 році — 9 із 10 мешканців 70 із 90 департаментів Франції жили та вмирали в тому ж самому департаменті.

Злам традиційної ізольованості та нові форми організації соціуму неминуче продукували суспільні проблеми та робили їх набагато помітнішими / відчутнішими / просторово концентрованішими за умов міського життя. Перетворення рацію з абстрактного принципу мислення на метод організації та трансформації суспільства вимагало систематичного вивчення не лише природи, а й соціальних проблем (злиднів, злочинності, алкоголізму).

Розгляньмо детальніше, що саме Гобсбаум мав на увазі під “епохою революцій”. Відповідь британського історика — так звана подвійна революція: політична Французька революція 1789 року та економічна Індустріальна революція, що розпочалася у 1780-х роках у Британії. Реальність та значущість цих двох подій ставилися і ставляться під сумнів дослідниками. Ще Алексіс де Токвіль у своєму класичному трактаті “Старий порядок і революція” заперечив радикальний характер революції (визнавши, водночас, неможливість її уникнення). За Токвілем, революція лише подовжила кропітку реформаторську роботу, започатковану абсолютистською монархією. Продовжуючи лінію Токвіля, інший французький історик, Франсуа Фюре, розглядає майже все XIX століття як революційне, позаяк лише у 1880-х роках Франція більш-менш чітко визначилася із політичним вибором на ко-

ристь республіки після тривалих вагань між монархією, імперією і республіканізмом. Попри всі контрверсії, пов'язані з інтерпретацією феномена Французької революції, одне є очевидним — ця подія мала та має епохальне ідейне та ідеологічне значення. Революція затвердила як прийнятний новий концептуальний образ політичного та соціального світу. Сприйняття конкретних змін — економічних, соціальних, політичних, культурних — не втратило своєї неоднозначності, водночас *абстрактне поняття змін як таких* стали інтерпретувати як рух, що має позитивні конотації. Звідси й поширення концепції прогресу, яка контрастувала з традиційною інволюційною візією історії як процесу занепаду: золотий вік (рай) змінюється чимось гіршим (як-от віком залізним, або вигнанням із раю, що має своїм наслідком важку працю та нестатки), відтак, все блага локалізується у минулому, а зміни на краще є поверненням до старого. (Згадаймо парадигматичні слова з проповіді священника Джона Бола, одного з лідерів селянського повстання 1381 року в Англії під проводом Вота Тайлера: “Коли Адам орав, а Єва пряла, Хто тоді був дворянином?”)

Концепцію Індустріальної революції вчені теж розглядають зі скептицизмом, який варіює від заперечення самої події до дебатів про її хронологічні межі. Попри те, *ідея* Індустріальної революції спричинилася до легітимації соціально-економічних змін; вона змінила панівну уяву про структуру суспільства: на чолі нового, динамічного, індустріально-урбанізованого соціуму повинна була опинитися буржуазія, ознаменувавши світанок “епохи капіталу”. Я наголошую на уявних змінах, позаяк домінування буржуазії аж ніяк не було абсолютним, про що свідчить Гобсбаумова “епоха імперій”, тобто доба монархічних політичних систем, зорієнтованих на зовнішню експансію, яка настала після “епохи капіталу”. Було б нерозумним приставати на вігівську — оптимістично-ліберальну — інтерпретацію історії, що розглядає буржуазію як каталізатор суто динамічних позитивних змін, або як агента вільного ринку та політичної демократії. Американський соціолог Імануїл Валерстайн змалював неортодоксальний соціальний портрет буржуа, де окреслив схильність цієї групи “аристократизуватися” та відмовлятися від пуританського самообмеження на користь гедонізму. Суспільствознавці увиразнюють ідеальні типи джерел економічних ресурсів, які начебто є антитетичними: “ренту” (тобто політично санкціоноване право феодала на отримання тих чи інших платежів за користування його земельною власністю за відсутності інвестування праці з боку сеньйора) та “прибуток” (у цьому випадку дохід одержують як результат інвестування капіталу та участі в економічному управлінні), а також відповідні способи легітимації: традицію у першому випадку та успішність сьогоденної людської діяльності — у другому. Валерстайнів погляд на ці два “ідеальні типи” позбавляє їх окремишньої системно-“формаційної” ідентичності: рента посідає важливу роль у рамках капіталізму, а економічна діяльність минулих епох набирала форми прибутку; здебільшого ці форми дуже часто переплітаються, стаючи нероздільними. За Валерстайном, навіть дихотомія між ринком — як основним координаційним механізмом перерозподілу за умов капіталізму — і позаекономічним (політико-адміністративним) насиллям/примусом, якому приписують ключову роль за панування перероз-

подільчо-данницького способу виробництва втрачає свою антагоністичність. Позаекономічний примус залишається суттєвим і в умовах капіталізму, а ринки майже завжди функціонували в контексті “докапіталістичних” історичних систем. Понад те, американський історик Арно Майєр у своїй книжці “Тривалість старого порядку” наполягав, що 30-річна криза у Європі (1914–1945 роки) була спричинена боротьбою старого порядку за збереження своїх позицій vis-à-vis промисловий капіталізм. Як бачимо, навіть на початках ХХ століття Ленінове класичне питання “Хто кого?” не могло дістати однозначної відповіді на користь буржуазії, до того ж позбавленої однозначної характеристики носія прогресу.

Валерстайн так підсумовує власну критичну позицію щодо подій та ідеології “подвійної революції”: “Вочевидь, Французька революція відбулася насправді й була масштабною “подією” з огляду на свої розмаїті й тривалі наслідки для Франції та світу. Але, без сумніву, вона є також і міфом¹ власне у сенсі, який вкладав у цей термін Ж.Сорель; і сьогодні опанування цього міфу та його використання залишаються політично важливими для Франції та світу” [Wallerstein, 1989: р. 49]. У кожному разі, на прикладі Французької революції стає зрозумілим, як насправді формуються та поляризуються класи — через тривалі, звивисті і постійні процеси реструктуризації. Поза всяким сумнівом, революція відіграла певну роль у цьому процесі, але достоту не вирішальну, позаяк перехід від феодалізму до капіталізму відбувся задовго до неї. Трансформація структур держави була лише продовженням процесу, який тривав упродовж двох століть. Французька революція, за американським вченим, не відзначилася ані фундаментальною економічною, ані фундаментальною політичною трансформацією. Під кутом зору капіталістичної світ-економіки, вона радше була моментом, коли ідеологічна надбудова врешті-решт наздогнала економічний базис. Революція була лише наслідком переходу, а не його причиною або тим моментом, коли цей перехід трапився. Велика буржуазія, яка заступила аристократію у капіталістичному світі, вірила у прибуток, а не у ліберальну ідеологію і постійно мріяла про відхід від справ та “аристократизацію”. Концепції на кшталт індустріальної та буржуазної революції є продуктом модерної метафізики з її просвітницькою вірою у прогрес. Вони стали частиною нашого підсвідомого, унеможливаючи використання альтернативного словника для опису реальності. До інтелектуальної критики концепції подвійної революції долучається критика політична: мислення у такій системі координат іррелевантне, ба навіть небезпечне з огляду на завдання боротьби з капіталізмом. Замість воліти трансформування світової капіталістичної системи з її світ-економікою, що спирається на закон вартості, та її надбудови — міждержавної системи, що ґрунтується на суверенітеті держав і балансі влади, войовничі визвольні та соціалістичні режими опиняються у пастці, якою стає гра із захопленням державної влади заради реалізації

---

¹ Міф, який репрезентувала Французька революція, був не буржуазним, а антибуржуазним міфом [див.: Wallerstein, 1989: р. 52].

Сталінової літанії: необхідності “наздоганяння”, тобто здійснення власної “індустріальної революції”.

Незалежно від питання, якій саме соціальній групі можна обґрунтовано приписати виконання функції революціонізації розвою суспільства у XIX столітті, не можна не погодитися з Марксом, що ми живемо у суспільстві постійних змін, а патріархальні, ідилічні відносини руйнуються: “The bourgeoisie cannot exist without constantly revolutionising the instruments of production, and thereby the relations of production, and with them the whole relations of society. Conservation of the old modes of production in unaltered form, was, on the contrary, the first condition of existence for all earlier industrial classes. Constant revolutionising of production, uninterrupted disturbance of all social conditions, everlasting uncertainty and agitation distinguish the bourgeois epoch from all earlier ones. All fixed, fast-frozen relations, with their train of ancient and venerable prejudices and opinions, are swept away, all new-formed ones become antiquated before they can ossify. All that is solid melts into air, all that is holy is profaned”¹.

Серед трьох загальноновизнаних класичних фундаторів соціології лише двоє ідентифікували себе як соціологи — Макс Вебер та Еміль Дюркгейм — натомість Карл Маркс позиціонував себе як політеконома (воднораз не можна нехтувати тим фактом, що за часів Вебера в Німеччині не існувало університетських підрозділів з назвою “соціологія”; Дюркгейм отримав звання професора педагогіки *та соціології* лише наприкінці свого життя). За іронією історії “перший” соціолог — хоча б за самоназвою — Конт сьогодні є предметом вивчення тих, хто займається минулим цієї дисципліни, позаяк його дослідницька програма є, як я вже принагідно зауважував, набором глибоких осягнень, які він сам не спромігся застосувати у практиці досліджень. Воднораз, я не маю на меті принизити історичне значення Конта, вплив якого сягнув навіть Бразилії. Так, бразильський філософ і математик Раймунду Тейшейра Мендес (1855–1927) витворив девіз державного прапора Бразилії “Ordem e Progresso” (“Порядок і прогрес”) після встановлення республіки у цій країні (1889 рік), надихаючись Контовим гаслом: “Любов як принцип; порядок як основа; прогрес як мета”.

З огляду на свої наукові інтереси фундатори соціології переймалися проблемою постання капіталізму та його політичної “оболонки” (Маркс і Вебер), а також соціальними наслідками капіталізму (Маркс і Дюркгейм).

¹ Див.: [Marx, Engels. — < <http://www.marxists.org/archive/marx/works/download/manifest.doc>>]. Я навів цю цитату з англійського перекладу “Маніфесту”, позаяк саме цей варіант відзначається блискучою риторичною експресією та вишуканим стилем. Див. український переклад: “Буржуазія не може існувати, не викликаючи раз у раз переворотів у знаряддях виробництва, отже не революціонізуючи виробничих відносин, а значить, і всієї сукупності суспільних відносин. Навпаки, першою умовою існування всіх попередніх промислових класів було незмінне збереження старого способу виробництва. Безперестанні перевороти у виробництві, безперестанне потрясіння всіх суспільних відносин, вічна непевність і рух відрізняють буржуазну епоху від усіх попередніх. Всі застигли, заіржавілі відносини, разом зі своїми супутниками — віками освяченими уявленнями і поглядами, руйнуються; всі щойно посталі — старіють раніше, ніж встигають закостеніти” [Маркс, Енгельс, 1959: с. 413].

Відтак, Маркс хоча й не винайшов, але систематизував та довів до логічного завершення концепцію класової боротьби, боротьби, яка точиться між буржуазією й пролетаріатом. Вочевидь Маркс та марксистки не редукували класову структуру капіталістичного суспільства до бінарної опозиції буржуа versus пролетаріат. Маркс у “18 брюмера Луї Бонапарта” майстерно простежив траєкторії розмаїтих класів Франції середини ХІХ століття — від селянства, яке він дошкульно порівняв із мішком з картоплею, до люмпен-пролетаріату. Молодий Сталін у такий поетичний — водночас реалістичний — спосіб змалював тенденції боротьби класів на межі ХІХ та ХХ століть: “Надзвичайно складне наше життя! Воно повсюди рясніє різними класами: велика, середня та дрібна буржуазія; великі, середні та дрібні феодалки; підмайстри, чорнороби та кваліфіковані фабрично-заводські робітники; вище, середнє та дрібнє духівництво; вища, середня та дрібна бюрократія; різнорідна інтелігенція й інші подібні групи — от яку строкату картину являє собою наше життя!” [цит. за: Вайскопф, 1951; с. 293]¹.

Вебер задавався питанням про раціоналізацію суспільства як загальну тенденцію людської історії (розглядаючи раціональний капіталізм як форму раціоналізації однієї зі сфер життя) та харизматичні повстання з метою вирватися поза сталевий панцир модерну. Дюркгейм предметом своїх розвідок зробив механізми, що підтримують солідарність у сучасних суспільствах та продукують руйнацію панівних норм, тобто феномен аномії.

Динаміка дослідницьких програм як модель розвитку соціологічного знання

Релевантною методологією дослідження динаміки та взаємодії соціологічних ідей є концепції науки Майкла Полані та Імре Лакатоса [Polanyi, 1974; Lakatos, 1970]. Відомо, що у своєму трактаті “Особове знання” Полані дійшов висновку, що всупереч твердженням логічних позитивістів та фальсифікаціоністів (позицію останніх вповні репрезентує Карл Попер) емпіричні дані не мали вирішального значення для прогресу науки. Наука не зводиться до простої логіки або алгоритму, спрямованого на зв’язування теорії з емпіричними даними, позаяк самі ці дані незрідка є помилковими або хибно інтерпретованими. За Полані, логічно припустити, що компонентами наукового пошуку є не лише безособове, а й особове знання. Це знання передбачає неартикульовані навички й традиції, які передаються у процесі “учнівства” в системі координат саморегульованої спільноти науковців, що протистоїть політичному контролю. Інший британський методолог науки угорського походження І.Лакатос довершив схему Полані концепцією динаміки наукових дослідницьких програм, за його власною термінологією. Полемізуючи з поперіанцями, Лакатос не випускав з уваги, що нарощування наукового знання відбувається не через заперечення гіпотез, а через заперечення заперечень, спрямованих проти того, що він позначав як ядро теорії. Лакатос є свідомим того, що суворе дотримання Поперової мето-

---

¹ М.Вайскопф звертає увагу на неінтелігібельну відсутність селянства у Сталіновій схемі.

логії внеможлиблює поступ науки взагалі, позаяк заперечення теорії кожного разу, коли вона стикається з аномаліями, достоту позбавляє науку теорій. Натомість науковці заперечують аномалії — тобто факти, які залишаються без пояснення в рамках дослідницької програми — аби боронити свої теорії, демонструючи відданість своїй дослідницькій традиції. Отже, кожна дослідницька програма складається із “жорсткого” теоретичного ядра, яке захищають допоміжні гіпотези “захисного поясу” програми. Положення ядра, тобто визначальні положення, які не можна спростувати, не поставивши під загрозу саму програму, є для науковців конвенціями. Завдання науковця є не в тому, щоб ігнорувати чи зменшувати кількість аномалій; вчені мають використовувати аномалії заради збільшення пояснювального потенціалу теорії. Власне аномалії є двигуном розвитку науки, позаяк кожна дослідницька програма керується принципами розвитку, які Лакатос іменує евристикою. Негативна евристика забороняє модифікувати жорстке ядро програми, зосереджуючись на вдосконаленні “захисного поясу”. Евристика позитивна пропонує допоміжні теорії, суголосні з положеннями ядра, перетворюючи заперечення теорії на її підкріплення через конструювання нових концепцій та абсорбуючи в такий спосіб найважливіші аномалії. За відсутності позитивної евристики науковець просто потонує в океані аномалій, тому коректним є спостереження Томаса Куна про те, що “вчений, який переривав би свою роботу задля аналізу кожної поміченої ним аномалії, рідко досягає значних успіхів” (цит. за: [Лакатос, 2003: с. 376]). Отже, дослідницька програма розвивається через процес конструювання захисного поясу теорій, які мають справу з фактами, що заперечують ядро. Інакше кажучи, позитивна евристика модифікує пояс допоміжних концепцій, які піддаються спростуванню, аби відстояти незаперечний статус ядра. За такого підходу можна вирізнити прогресивні та дегенеративні дослідницькі програми: у межах перших нові шари теорій розширюють емпіричний зміст програми та висувають успішні прогнози, натомість другий тип програм взаємодіє з аномаліями хаотично, розв’язуючи проблему аномалій шляхом зменшення ступеня загальності теорії та втрачаючи здатність до прогнозування. Зрозуміло, що дегенеративні дослідницькі програми неконкурентоспроможні щодо прогресивних, відтак, останні заступають перші, позаяк дегенеративні програми фактично формулюють свої допоміжні гіпотези *після* тої чи тої аномальної події, щоб захистити теорію від фактів. Для Лакатоса, так само як для Полані та Поппера, за парадигматичний приклад дегенеративної програми правив марксизм: “Ньютонова програма вела до нових фактів; марксизм відставав від фактів і швидко біг їм навздогін” [Lakatos, 1978: р. 6]. У випадку прогресивних дослідницьких програм спростування положень допоміжного шару концепцій стимулює розроблення нових теорій на підставі ядра. З огляду на критерії “прогресивності” наукової теорії Лакатосові погляди збігаються з Поперовими: останній вважав, що зростання знання відбувається тоді, коли нова теорія пропонує просту, потужну ідею, яка інтегрує наявне знання. Нова теорія має не лише пояснювати минулі та теперішні феномени, а й передбачати “поведінку” нових явищ, тобто хоча б деякі з її прогнозів мають потверджуватися.

Дослідницькі програми не просто закорінені в теоріях — наявність теорій є доконечною передумовою витворення ефективних стратегем із відбору фактів: позитивісти-індуктивісти “не здатні запропонувати раціонального “внутрішнього” пояснення, чому передусім були відібрані ті факти, які було відібрано, а не якісь інші” [Lakatos, 1978: р. 104]. Наївна настанова позитивізму з його вірою в єдину теорію як результат систематизації об’єктивних фактів та наголосом на процедурі верифікації виявляється беззбройною перед вимогами фальсифікаціоністів, а відтак, не здатна позбутися необхідності подолання фальсифікації через конструювання нових теорій, спроможних не лише пояснювати факти, а й розв’язувати проблеми, породжені аномаліями, тобто розбіжностями між теоретичними судженнями й емпіричними даними. Складна структура дослідницької програми уможлиблює “зняття” вимог фальсифікаціоністів: жорстке ядро захищається, натомість допоміжні теорії фальсифікуються, відкидаються та поступаються місцем новим.

Зворотний бік методології дослідницьких програм — це теза про центральність класиків для соціологічної теорії [Кутуєв, 1995]¹. Соціологічний дискурс рухається в системі координат, заданій класиками — Марксом, Вебером та Дюркгеймом — і зосереджується на динаміці та взаємодії двох підставових феноменів модерну: національної держави й капіталізму.

Методологія дослідницьких програм, захищаючи “нормальність” процесів інтерпарадигматичної конкуренції, необхідність фальсифікації допоміжних концепцій та вдосконалення й ревізії периферії дослідницької програми, також передбачає діяльність, спрямовану на модифікацію ядра, тобто його реконструкцію. Така настанова легітимує пошук шляхів до синтезу, позаяк оновлення теоретико-методологічного знаряддя за одночасного збереження його ідентичності вимагає залучення поглядів конкурентів / опонентів.

Захід та його вплив на Респу

Соціологія виникає у Європі в епоху, коли ця частина світу здобуває глобальне панування. Тисячолітні цивілізації Індії та Китаю були у той чи той спосіб підпорядковані європейськими державам. Відтак, не дивно, що погляди фундаторів соціології відзначалися євроцентризмом. Євроцентризм проголошує унікальність динаміки європейської історії, з одного боку, та набуття нею універсального значення для всіх суспільств — з іншого. Європа розцінюється як осередок модерного суспільства та його інституцій,

---

¹ Імператив центральності класиків є альтернативою позитивістської недооцінки впливу дослідницьких традицій на сучасний пошук. Позитивістськи налаштовані вчені (наприклад, Т.Скоппол) розглядають відродження й реконструкцію спадку фундаторів соціологічної теорії, з одного боку, та пошук відповідей на історично закорінені питання — з іншого, як несумісні види діяльності, натомість моя позиція полягає в тому, що вони передбачають одне одного. Скоппол детально окреслює свою методологічну орієнтацію в цілому та щодо класиків зокрема у: [Skocpol, 1984].

натомість країни Решти (the Rest) розглядаються як нетворчі імітатори європейських практик.

Свого часу американський економіст-марксист російського походження П.Берен зауважував, що західний капіталізм “ефективно потолочив все те, що залишалося від “феодальної” цілісності *відсталих* (курсив мій. — П.К.) суспільств. Він (капіталізм. — П.К.) заступив патерналістські відносини, які зберігалися впродовж століть, ринковими контрактами. Він переорієнтував частково або повністю самодостатні економіки сільськогосподарських країн у напрямі вироблення товарів для ринку. Він пов’язав їхню економічну долю з ар’єргардом світового ринку та з температурною кривою міжнародного руху цін” [Baran, 1963: p. 76.]. Пасаж Берена відбиває амбівалентність позиції марксизму стосовно капіталістичного розвитку та ролі Заходу в цьому процесі: акцентуючи руйнівні соціально-економічні наслідки проникнення Заходу до Решти світу, марксист, водночас, розглядали глобальну (і таку, що глобалізує) експансію капіталізму як можливість стати на рейки “прогресу”. Тому пєан Маркса на адресу динамічної ролі капіталізму в “Маніфєсті комуністичної партії”, по суті, не відрізняється від картини британської гегемонії, змальованої приблизно за тієї самої доби (в 1865 році) одним із творців теорії граничної корисності В.Джевонсом: “Рівнини Північної Америки та Росії є нашими хлібними полями; Чикаго та Одеса є нашими зернохосвищами; Канада та Прибалтика є нашим лісом; в Австралії — наші овечі ферми, а в Аргентині та у західних преріях Північної Америки ми маємо наші череди рогатої худоби; Перу надсилає нам своє срібло, а золото Південної Африки й Австралії тече до Лондона; індійці та китайці вирощують для нас чай, а наші плантації кави, цукру та прянощів розкидані по всій Індії. Іспанія та Франція є нашими виноградниками; Середземномор’я — це наш фруктовий сад; наші бавовняні плантації, які тривалий час перебували на півдні Сполучених Штатів, відтепер поширюються по всіх теплих регіонах землі” [цит. за: Kennedy, 1989: p. 194]. На переконання Гобсбаума, держави Латинської Америки, спеціалізуючись на виробництві обмеженого асортименту продукції, ставали узалежненими від ажіотажного попиту з боку метрополії, який вочевидь не був довготривалим. А відтак, попри всю рішучість, з якою “Латинська Америка у третій чверті дев’ятнадцятого століття стала на свій шлях “вестернізації” у її буржуазно-ліберальній формі завзятіше, а іноді й жорстокіше, ніж будь-яка інша частина світу (за винятком Японії), результати були невтішними” [Хобсбаум, 1999: с. 172]. Як наслідок вестернізаторських зусиль та орієнтації — формально добровільної у випадку політично незалежних держав і примусової в колоніях — на потреби метрополії, назви країн стали синонімічними з продукцією, яку вони виробляли: “Малайя” стала означати каучук та олово; “Бразилія” — каву; “Чилі” — селітру; “Уругвай” — м’ясо; “Куба” — цукор та сигари. За Гобсбаумом, навіть колонії із білим населенням не спромоглися (за винятком США) завершити індустріалізацію в той період, позаяк потрапили до лещат спеціалізації. Деякі з них досягали дивовижного процвітання навіть за європейськими стандартами, надто коли їх населяли вільні, радикально налаштовані емігранти з Європи. Але всі ці досягнення існували завдяки європейській (головним чином, британській) промис-

ловій економіці, яка зовсім не вітала індустріалізації інших країн. Функція колоній та залежних територій полягала у доповненні економіки метрополій, а не у конкуренції з нею. Вплив метрополій був сильним та глибоким навіть за відсутності безпосередньої окупації; натомість зворотний вплив залежних країн був незначним, у всякому разі зовсім не життєво важливим для метрополій. Так, “Куба повністю залежала від цін на цукор та від бажання США імпортувати його. Натомість будь-яка розвинена країна, навіть така “малорозвинена”, як Швеція, не відчувала б особливих незручностей — навіть якби весь цукор карибських країн раптово зник із ринку — тому що її імпорт цукру був пов’язаний не лише з цими країнами. Практично весь імпорт та експорт будь-якої з країн Центральної Африки був здебільшого пов’язаний із невеликою групою західних метрополій, тимчасом як торгівля останніх з Африкою, Азією та Океанією у 1870–1914 роках поступово ставала дедалі скромнішою, залишаючись для них другорядною справою. Майже 80% європейської торгівлі (враховуючи як імпорт, так і експорт) здійснювалося у ХІХ столітті безпосередньо між самими розвиненими країнами; така сама ситуація склалася у сфері інвестицій європейських країн. Капітали, що скеровувалися за кордон, осідали, головним чином, у кількох країнах, які швидко розвивалися й були населені головно нащадками переселенців з Європи, тобто у Канаді, Австралії, Південній Африці, Аргентині та, безперечно, США” [Хобсбаум, 1999: с. 108].

Радикальний соціальний теоретик Андре Гундер Франк суттєво коригує позицію Берена та відмовляється від поняття *відсталості*. “Відсталість” є позбавленим змісту концептом поза історичним контекстом: у ХVІІІ столітті власне Індія і Китай абсолютно не підпадали під категорію відсталих суспільств. У 1800 році частка Китаю у світовому промисловому виробництві сягала 33,3%, тоді як частка Британії дорівнювала 5,6%. За сто років питома вага Британії зросла більш як у чотири рази, а Китаю — зменшилася більш як у п’ять разів [Kennedy, 1989: p. 190]. Франк також заперечує “прогресивність” впливу західного капіталізму на периферію (Берен у своєму іншому дослідженні також переконливо довів причетність британського правління до занепаду Індії [Baran, 1957]). Франк відкидає ідею про внутрішні чинники недорозвитку, тобто погляд на недорозвиток як на продукт домінування принципу припису за рахунок досягнення та партикуляризму замість універсалізму, згідно з моделлю теорії модернізації. Він також заперечує марксистське пояснення недорозвитку як результату консервації феодалських відносин. Переважна більшість країн периферії відрізняється від Заходу тим, що вони пережили колоніальне панування з боку Заходу; натомість останній ніколи не мав подібного історичного досвіду. Колоніальна експансія західного капіталізму повністю реструктурувала суспільні відносини країн, які потрапили до його орбіти, та радикально змінила спосіб їхнього розвитку, спершу загальмувавши, а потім розвернувши напрямок еволюції колись цілком динамічних суспільств у бік недорозвитку. Деякі з цих Франкових тез дістають підтримку в інших дослідників. Так, індійський учений А.Багчі зауважує, що “колоніальне плондрування Індонезії надзвичайно сприяло голландській індустріалізації та поверненню Нідерландів до західноєвропейського клубу заможних націй” [Bagchi, 2000: p. 428].

Основні тенденції соціальних змін у XX столітті

Вже неодноразово згадуваний Ерік Гобсбаум означував XX століття як епоху виразно крайніх позицій (age of extremes). Цей відтинок часу став свідком тектонічних суспільних трансформацій на рівні окремих суспільств та у світ-системному масштабі. Впродовж цього сторіччя відбулося переміщення глобальної гегемонії з Британії до США, і власне боротьба за гегемонію породила дві світові війни, а також створила умови для реалізації проекту ленінізму¹ на теренах колишньої Російської імперії. До інших ключових змін минулого століття слід прилучити такі події: 1) дезінтеграцію європейських колоніальних імперій та постання третього світу, або світу, що розвивається; 2) зникнення ленінізму як альтернативи ліберально-модерним принципам організації суспільства та ідеології; 3) демократизацію у глобальному масштабі; 4) поширення неолібералізму як панівної ідеології.

За справедливим спостереженням Деніела Широ, такі події, як “американська поразка у В’єтнамі та вибух серйозних радикальних проблем у середині 60-х років XX сторіччя, супроводжуваних хронічною інфляцією та девальвацією долара США, а також втрата Америкою впевненості у своїх силах на початку 1970-х років, знищили моральні переконання, які становили підґрунтя оптимістичної модернізаційної теорії. Серед соціологів молодшого віку набув популярності новий тип теорії, яка переглянула всі старі аксіоми. Америка стала моделлю зла, а капіталізм, який раніше розглядали як чинник соціального прогресу, набирає рис зловісного експлуататора та головного агента злиднів майже в усьому світі. Імперіалізм, а не відсталість та відсутність модерну — от що стало новим ворогом” [Chirot, 1981]. Як наслідок — різко змінилися дослідницькі орієнтації вчених, які займалися соціумом, зокрема у сфері вивчення розвитку: за свідченням Ф.Батела та Ф.МакМайкла, впродовж 1970-х років різні варіанти неомарксизму (або дослідницькі програми, що певною мірою перебували під його впливом), досягнувши значної популярності, починають визначати пріоритети розвитку соціології [Buttel, McMichael, 1985: p. 42].

Багатьом соціологам здавалося, що позиції оптимістичної версії дослідницької програми модернізації було підважено. Але криза соціал-демократичної політики та піднесення нових правих на Заході у поєднанні з падінням ленінізму сприяли своєрідному “другому народженню” ідей, що асоціювалися з авторами, які формували базовий кістяк першої фази дослідницької програми модернізації. Експліцитними є паралелі між стилем дискурсу праць Деніела Лернера 1950-х років і нашого сучасника Рональда Інглгарта: останній фактично бере на озброєння концептуальний словник 1950-х і виказує такий самий ступінь упевненості у невідворотності й незворотності соціального прогресу.

Крах переважної більшості ленінських суспільств — а надто незаперечне зникнення радянської світ-імперії — залишив ліберально-демократичну версію капіталізму тріумфатором-гегемоном у світовому масштабі. У такий

¹ Про соціальну природу ленінізму та його амбівалентне ставлення до модерну детальніше див.: [Кутуєв, 2000; Кутуєв, 2002; Кутуєв, 2005: с. 315–390].

спосіб на деякий час було делегітимовано спроби пошуку альтернативи ліберальному капіталізму, що дало підставу деяким дослідникам виголосити настання “кінця історії” (авторство цієї тези належить американському мислителю Френсису Фукуямі). Дезінтеграція ленінізму, який конституював так званий другий світ, спричинилася до пришвидшеного процесу диференціації країн, що входили до “соціалістичної співдружності”, та до вибору ними різних траєкторій розвитку. Частина східноєвропейських постленінських країн наближується до інституціональних стандартів першого світу, натомість більшість країн — спадкоємців СРСР радше відтворюють зразки суспільних практик, притаманних світу третьому. Така дивергенція шляхів розвитку почасти може пояснюватися тривалістю перебування того або іншого суспільства в рамках світ-імперії ленінізму: за слушною гіпотезою британського соціолога Ернста Гелнера, в Радянському Союзі спостерігалася відмінність між регіонами, які перебували під владою ленінського режиму сімдесят і сорок років відповідно. Достоту ця відмінність суттєво вплинула на природу соціальної пам’яті: “Сорокарічні мають гостре відчуття того, яким є інший світ, натомість сімдесятирічні здебільшого втратили його. Вони не знають іншого” [Gellner, 1990: p. 283].

Зникнення ленінізму сприяло руйнації колись жорстко визначених кордонів між трьома світами та пришвидшило не лише проникнення зразків модерну до колишнього другого та третього світів, але й створило передумови для хаотичної відповіді з боку останніх. Результати цього взаємопроникнення вельми далекі від оптимістичної візії неолібералізму і часто призводять до поширення проблем третього та другого світів на перший¹. Цей зворотний вплив матеріалізується в постанні на Заході “діаспорних спільнот” (А.Ападурай), пересування яких із країн Решти до розвинених суспільств зумовлюється низкою чинників — неспромогою численних держав третього світу підтримувати соціальний порядок; масштабним перетворенням цих держав на клептократичні інституції, спрямовані проти розвою; вимогами підтримання конкурентоспроможності та бюджетної дисципліни коштом соціального добробуту, що їх висувають міжнародні фінансові інституції; існуванням нерівного обміну між ядром і периферією. Водночас нащадки “Веберових” аскетичних протестантів незрідка відповідають Енгельсово-Леніновому ідеальному типу робочої аристократії, яка, не останньою чергою, завдячує своїм привілейованим становищем у структурі суспільств першого світу експлуатації периферії ядром, та гедоністично використовує можливості, доступ до яких полегшує компресія часу і простору (я маю на увазі секс-туризм до країн третього світу, так званих *mail order brides*, нелегальний обіг донорських органів та наркотиків). Рівночасно взаємодія з першим світом не лише постачає третьому світу високотехнологічні засоби примусу для підтримки панування локальних тираній або програми структурної перебудови з метою приведення інституцій суспільств, що розвиваються, у відповідність із неоліберальною візією мінімалістської держави.

---

¹ Саме такого висновку дійшов С.Джоб, доводячи існування не лише такого феномена, як глобалізація пострадянської Росії, а й феномена “русифікації” Заходу [див.: Job, 2001].

Ця інтеракція також поширює ідеї та практики демократії, захисту прав людини та рівності.

Завдання соціології сьогодні

Сучасні соціологи працюють із настільки широким колом проблем, що це вражає. Власне, будь-який феномен з життя суспільства можна пов'язати із “соціальним”, а відтак зробити предметом аналізу соціології. До ключової проблеми соціології легітимно залучити питання модерну та його трансформації. Маніфестаціями таких трансформацій є глобалізація та локалізація; майбутнє капіталізму як системи, особливо у світлі теперішньої кризи; переміщення глобальної гегемонії¹ із Заходу на Схід; роль держави у суспільно-економічному розвитку; проблема так званих держав-невдач; етнічні та громадянські конфлікти; націоналізм; расові взаємини; конфлікти між цивілізаціями й ідентичностями; значення демократії та її перетворення сьогодні; соціальна структура суспільства за умов інформатизації та (де)глобалізації економіки; взаємодія поміж різними рівнями світ-системи та перспективи висхідної мобільності для індивідуальних держав; девіантна поведінка; міжнародний тероризм; соціальна нерівність, ексклюзія та проблеми гендеру; проблеми, що формуються на перетині ситуації постленінізму та постколоніалізму²; нові соціальні рухи (глобально-соціальні й такі, що просувають права меншин та пригноблених); питання біополітики та споживання; діалектика модерну та/або постмодерну.

Ранній християнський апологет Гермій (II–III століття) саркастично висміяв інтелектуальний плюралізм античної філософії, розмаїтість підходів якої, наприклад до потрактування душі, внеможливіювала розуміння, яка зі шкіл є істинною. За Гермієм, давні філософи перетворювали душу на що завгодно: “Зізнаюсь, — пише Гермій, — такі перетворення породжують у мені відразу. То я безсмертний і радію; то смертний і плачу; то розкладають мене на атоми: я стаю водою, стаю повітрям, стаю вогнем. Але от я вже не повітря і не вогонь, мене роблять твариною або рибою. Я стаю братом

---

¹ Гегемонія — термін, що набув популярності завдяки працям італійського марксиста Антоніо Грамші. На відміну від панування, ґрунтованого на застосуванні сили, гегемонія — це стан речей, коли лідерство у політичній ситуації має за опертя культурний та ідеологічний підмурівок, відтак, продукуючи згоду з боку тих, ким правлять. У контексті світ-системного аналізу та теорії світової системи поняття гегемонії застосовують до держав, які мають перевагу щодо інших сильних держав з огляду на володіння економічними, політичними та фінансовими ресурсами. Результатом такої переваги є військове та культурне лідерство. Гегемонія є відносно швидкоплинним феноменом у рамках світ-системного аналізу і відносно стабільним явищем у контексті теорії світової системи.

² Як аргументують Ш.Чарі та К.Вердері, “Холодна війна ще не скінчилася. Ми й досі відчуваємо її вплив. Як інакше ми можемо пояснити той ступінь важливості, що його приписують як учені, так і державні діячі “приватизації”, “ринковізації” та “демократизації” — трійці (троїка) західної ідентичності, — яку так настирливо накидають іншим по всьому світу як символ того, що холодна війна *скінчилася*? Чи акцентація цих рис вмотивовується — так само як це було у випадку теорії модернізації — ідеологічною метою приписати “їх” бути такими, як застарілий образ “нас”?” [Chari, Verdery, 2009: p. 30].

дельфінів. Дивлячись на себе, в жахаюся свого тіла і не знаю, як назвати його; чи це людина, чи собака, чи вовк, чи бугай, чи птах, чи змія, чи дракон, чи химера. На різних тварин перетворююся я під пером цих закоханих у мудрість... Являється нарешті Емпедокл і перетворює мене на рослину”. Аналогічна інтелектуальна анархія панує, за Гермієм, і щодо питання про начала природи. Не встигне він погодитися чи з Анаксагором, чи з Парменідом, чи з Анаксименом, як “проти всього цього з грізним виглядом постає Емпедокл та з глибин Етни голосно вигукує: початок усього — ненависть та любов... Чудово, Емпедокл, слідую за тобою до самого вогняного кратера. Але на іншому боці стоїть Протагор та утримує мене, говорячи: межа і міра речей є людина; що належить відчуттям, то і є дійсними речами, а що їм не належить, того насправді немає. Я вже захоплююся Протагором, але там Фалес пропонує іншу істину, Анаксимандр — третю, Платон — четверту, Аристотель — п’яту... Вже я погоджуюся з “найкращим із мужів” Епікуром, але над ним сміється Клеанф, а Карнеад та Клітомах доводять, що взагалі ніщо не може бути досягнуто. ...Але є інші філософи, які передають своє вчення як таїнство. Це Піфагор та його послідовники. Послухаймо їх. Начало всього, — вчать вони, — одиниця; з її модифікацій та з чисел походять стихії. ...Так вимірює світ Піфагор, і я, знову надиханий, кидаю домівку, вітчизну, дружину, дітей і, ні про що більше не піклуючись, підношуся до самого ефіру та, взявши Піфагорову міру, починаю міряти вогонь” (цит. за: [Бычков, 1981: с. 81–83]).

Християнський мислитель Гермії перебував в інтелектуально комфортнішій позиції, ніж ми сьогодні — для нього незаперечною істиною було християнство, натомість усі опоненти апіорі затавровувалися як такі, що сповідують хибне та вводять своїх послідовників в оману. У нинішньому соціологічному середовищі дебати про природу душі заступили дискусії про соціальну дію та агентність, соціальний порядок та структури, гендер та конфігурації тілесності, просторову мобільність та економіку знаків. Орієнтація у цьому безмежному морі дослідницьких програм є нелегкою справою. Сьогодні як ніколи актуально звучать слова Макса Вебера про те, що питання про критерій вибору поміж несумісними цінностями не можна розв’язати засобами науки: вибір цінностей залежить від ірраціональної установки індивіда, й лише індивід повинен вирішувати, хто для нього Бог і хто диявол.

Вибір з-посеред численних парадигм не є вправою, підпорядкованою суто ідеологічним міркуванням, цей процес орієнтується також на аргументи розуму, тобто раціонального дискурсу¹. Виходячи з розмислів про викли-

---

¹ Говорячи про раціональний дискурс, я усвідомлю весь комплекс суперечностей, притаманних поняттю раціональності, та водночас хочу наголосити, що Гелнерова розвідка “Розум і культура: Історична роль раціональності та раціоналізму” переконливо демонструє, що попри непоодинокі зміни поглядів науковців на раціональність (навіть трактування раціональності як феномена, закоріненого у культурі, тобто у немилых Декартові “прикладі та звичаї” [Геллнер, 2003: с. 255], брак консенсусу про природу раціональності не виправдовує свавілля щодо “логіки наукового дослідження”).

ки, що постають перед незалежною Україною, буде підставовим стверджувати актуальність завдання з інтелектуальної рецепції такої соціологічної дослідницької програми, як держава, що сприяє розвитку¹. Американський соціолог Чалмерс Джонсон заклав підмурівок цієї парадигми та вперше вжив термін “держава, що сприяє розвитку” в трактаті “Міністерство зовнішньої торгівлі та промисловості та японське диво” (1982). Він описав та концептуалізував державу, яка діє всупереч приписам лібералізму, що вимагає мінімізації ролі держави у суспільних справах загалом та економічних зокрема і відмовляється від ролі “нічного вартового”. Держава, що сприяє розвитку (англійською мовою — *developmental state*), має такі характеристики: 1) автономія від суспільства за одночасної закоріненості в ньому; 2) здатність формулювати послідовну політику та реалізувати її; 3) ефективність та дієздатність державного апарату. Дослідницька програма держави, що сприяє розвитку, стає напрямом у сучасній соціології, що здобуває дедалі більше значущості та впливу. Найвідомішими представниками цієї школи є Т.Скочпол, Д.Рюшмеєр, Ч.Тілі, П.Еванс, А.Амсен, Ф.Блок. Ці науковці віднайшли альтернативу синтезу Т.Парсонса, зосереджуючись на формулюванні теорій середнього рівня та акцентуючи роль держави у процесах ініціювання та підтримки політики розвитку суспільства. Представники дослідницької програми держави, що сприяє розвитку, здійснили структуралістську інтерпретацію соціології Вебера під впливом ідей німецького науковця О.Гінце та визначили державу як набір адміністративних, поліцейських та військових організацій, які скеровуються та координуються виконавчою владою. Державу стали розглядати як структуру, що має власні інтереси та діє автономно. Відтак, структури та дискурси держави увиразнюють параметри політики та формують не лише її результати, але й суспільство загалом. Класичними прикладами держав, що сприяють розвитку, є Японія та азійські тигри. Аналіз досвіду піднесення цих держав переконливо засвідчує, що їхня формула успіху, підтверджувана прогресом їхніх соціально-економічних показників, ґрунтувалась не лише на використанні сил вільного ринку, а й на цілеспрямованому втручанні держави до сфери розвитку суспільства за рецептами, які відповідали візії радше Фридриха Ліста, аніж Адама Сміта (у всякому разі традиційно інтерпретованого, тобто ліберально-ринкового Сміта, автентичність якого нещодавно поставив під сумнів Джованні Аррігі у своєму трактаті “Адам Сміт в Пекіні”).

У цьому інтелектуальному та ідеологічному контексті для сучасної України є важливим вивчення неопатрімоніальних трансформацій держави, які блокують становлення держави, що сприяє розвитку. Формування держави такого типу ускладнюється тим, що сила інерції до сьогодні зберігає гегемонію ідеологій лібералізму та неолібералізму. Лібералізм як ідеологіч-

---

¹ “Як керувати ринками”, так назвав цей процес і свою книжку про нього британський економіст Роберт Вейд. Той же самий Вейд пропонує неортодоксальний, утім реалістичний план розв’язання сучасної економічної кризи, маючи за підмурівок ідеї та приписи політики держави, що сприяє розвитку [Wade, 2009].

на система акцентує недоторканність прав індивіда, а в соціально-економічній царині проголошує принцип невтручання держави до функціонування ринку, який сприймається як саморегулювальний. Відтак, ідеальна держава характеризується метафорою “нічного вартового”, натомість “невидима рука” ринку регулює не лише економічні відносини, а й суспільні практики взагалі. Принцип конкуренції розглядають не лише як регулятор економічної сфери, а набуває універсального значення підмурівка соціальної організації як такої.

Оцінки лібералізму різняться залежно від ідеологічних преференцій інтерпретаторів. Для самих лібералів (Ф.Фукуяма) лібералізм тріумфально переміг своїх конкурентів і знаменує кінець історії, позаяк ця система поглядів є універсальною та безальтернативною. Натомість для світсистемних теоретиків лібералізм, по-перше, у реальності має за своє оперття сильну й активну державу, що просуває інтереси панівних класів, по-друге, сьогодні лібералізм зазнав краху, не останньою чергою, через зникнення ленінізму, який виконував функцію “офіційного” антагоніста лібералізму, не будучи таким насправді. Сьогодні у сфері структурування держави, економіки та соціуму в цілому гегемоністичними є погляди неолібералізму.

Неолібералізм, своєю чергою, це тип ідеології, яка у 1990-х роках фактично зняла гостроту суперечностей між консерватизмом і соціал-демократією, перетворюючи ці рухи із самостійних світоглядів на дві схожі версії одного світогляду. Суть неолібералізму полягає в десоціалізації суспільного відтворення за рівночасного надання переваги ринковим імперативам над суспільними. Як наслідок, формується більш атомізована та приватизована система, необхідним компонентом якої є перехід від держави загального добробуту (welfare state) до держави загальної праці (workfare state). Відбувається занепад кейнсіанської національної держави загального добробуту, яка заміщується шumpетеріанським постнаціональним режимом праці. Під режимом праці мається на увазі відмова від кейнсіанської політики повної зайнятості на користь підпорядкування соціальної політики вимогам гнучкості ринку робочої сили й системної конкурентоспроможності. Скорочення бюджетних витрат на освіту, охорону здоров'я та соціальне забезпечення легітимується новим визначенням громадянина, якого розглядають не стільки як учасника республіканської публічної сфери, скільки як споживача та/або інвестора, що діє у рамках ринку. Об'єктивними чинниками впливовості ідеології неолібералізму в політичних колах стали посилення конкуренції на світовому рівні та загострення боротьби за інвестиції. Мобільний транснаціональний капітал постійно чинить тиск на національні держави, маючи на меті дерегулювання їхніх економік, зниження податків та надання пільг корпоративним акторам. У площині неоліберального мислення держава дискредитується та сприймається не як засіб розв'язання проблеми, а як складник проблеми. Відтак, утопічна віра у ринок залишається привабливою основою для оптимістичної політичної риторики. Неоліберальні політичні рецепти зберігають легітимність та ха-

ризму, незважаючи на очевидність проблем, які породжуються жорстким дотриманням проринкової ортодоксії¹.

Упродовж щонайменше останніх двох десятиліть соціологи торують шлях до теоретичного синтезу, який би вможливив продуктивне використання доробку різних, незрідка протилежних за ідейним та ідеологічним спрямуванням, парадигм. Так, марксист Майкл Буравой синтезує Антоніо Грамші й Карла Полані, прибічники світ-системного аналізу Імануїла Валерстайна використовують ідеї Вебера та П'єра Бурдьє, один із фундаторів теорії модернізації Роберт Бела послуговується словником світ-системного аналізу, послідовник Талкота Парсонса Ш.Айзенштадт синтезує погляди свого старшого колеги із соціологією Макса Вебера, Семуел Гантингтон виводить могутність цивілізацій з їхнього економічного потенціалу, натомість Джованні Аррігі послуговується мапою цивілізацій для окреслення кордонів регіональних світ-економік.

Серед сучасних інтелектуалів поширюється усвідомлення кризи суспільствознавчої науки та освіти в глобальному масштабі. Сумніву піддають легітимність традиційного поділу праці поміж різними дисциплінами, що досліджують соціум. Так, І.Валерстайн різко заперечує існування дисциплінарних кордонів між такими науками, як соціологія, політологія, економіка та антропологія. Валерстайн закликає до розроблення синтетичної соціальної науки, яка була б історичною за своїм характером і могла б захищати певну політичну програму (паралель із марксистським принципом історизму та обґрунтуванням “наукової” ідеології є вочевидь позірною). На думку Валерстайна, диференціація наукових дисциплін є похідною від панівних структур знання капіталістичної світ-економіки, а відтак, не підкоряється автономній логіці пошуку істини та розв’язання соціальних проблем. Такі заклики не поодинокі: професор та завідувач кафедри релігієзнавства Колумбійського університету в Нью-Йорку Марк Тейлор так само виголошує необхідність зруйнувати бар’єри, що розділяють кафедри й факультети. Його рішення – радикальний перегляд навчальних планів (останні мають поступитися місцем програмам, що структуровані як складна адаптивна мережа) та ліквідація кафедр. Замість кафедр Тейлор пропо-

¹ Було б несправедливим критикувати лише прихильників лібералізму – на кшталт Ф.Фукуями – за зазіхання на його успіх. Демонізація неолібералізму є недоречною з теоретичних та практичних міркувань. Водночас не можна ігнорувати той факт, що, згідно з авторами кшталту Дж. Грея, генеалогія неолібералізму закорінена у квазірелігійному культі розуму А.Сен-Симона та О.Конта. Гегемонія неоліберального мислення звужує візію дослідника: визнаючи, що модернізація є складним процесом побудови модерну, вчені незрідка депроблематизують “модерний пакет”, пропонуваній Решті. Така інтерпретація феномена модерну різко контрастує з його самосвідомістю на Заході, де соціальні теоретики рутинно констатують суперечливу природу модерну (одним із перших мислителів, який відчув загрозу зведення розуму до інструментальної раціональності, був Гегель; здобувши перемогу над вірою, розум у своїй просвітницькій інкарнації припинив бути розумом, перетворившись на розсудок). Натомість мислителі лівої орієнтації часто виявляються неспроможними оцінити історичну значущість перемоги ліберальної версії модерну над ленінізмом.

нує створювати проблемно зорієнтовані програми, як-от Розум, Тіло, Простір, Час, Мова, Гроші, Мас-медіа, Вода [Taylor, 2009].

Соціологи також залучені до інтенсивних дебатів про *предмет* власної дисципліни. Суспільство фрагментується, зникає або сприймається як феномен, породжений реаліями XIX століття з його безпроблемним ототожненням національної держави із суспільством; звідси популярнішим стає заклик розробляти соціологію *поза* суспільствами. Попри всю продуктивність такої критичної саморефлексії було б ірраціонально цілком відмовлятися від поняття “суспільство” та приставати на його швидкоплинні заміники (наприклад, мобільні “мережі та потоки”, за Джоном Арі), вибір яких незрідка диктують примхливі коливання моди¹.

Було б також помилковим вважати, що завдання соціології – фокусуватися суто на масштабних *макропроблемах* соціуму. Сучасний американський соціолог Рендел Колінз – маючи за опертя тривалу традицію мікросоціології від Чиказької школи до Е.Гофмана – майстерно демонструє, як теоретичні конструкти класиків можна використовувати для досягнення *мікропроблем*². За блискучий приклад править його книжка “Interaction Ritual Chains” (Ланцюги інтерактивних ритуалів, 2004), що складається з двох частин: перша – “Радикальна мікросоціологія”, друга – “Застосування”. У цьому трактаті Колінз вишукано аналізує сексуальні інтеракції, ситуативну стратифікацію, ритуали тютюпаління та індивідуалізм, демонструючи евристичність “великої теорії” для розуміння соціуму, в якому ми живемо. Своєю чергою, знання покликане слугувати підмурівком для поінформованої соціальної дії, як індивідуальної, так і колективної, дії, спрямованої на суспільні зміни, зорієнтовані на ревіталізацію політичного активізму, захист культурних прав, справедливості й солідарності³.

---

¹ За яскравий приклад динаміки ідей, зумовленої модою, править поняття громадянського суспільства. У 1980-х роках завдяки довготривалому інтелектуальному впливу трактату Ю.Габермаса “Структурні трансформації публічної сфери” та формуванню “паралельних суспільств” у надрах східноєвропейських ленінських режимів, це поняття переживає ренесанс та починає розглядатися як ключовий елемент демократизації. Водночас демократизація стає синонімом політичної модернізації у розмислах про перспективи розвитку посттоталітарних суспільств.

² Інший прибічник синтезу мікро та макро у царині вивчення соціального протесту та опору так підсумовує позицію вчених, що акцентують значущість мікрівиміру: “Останнім часом дедалі більше дослідників розбрату (contention) переорієнтовують свою увагу на такі культурні процеси, як витворення колективних ідентичностей та стратегічного фреймування незадоволення та структурних умов. Цей культурний поворот збігається у часі з “мікроповоротом”, позаяк більшість дослідників культури радше зацікавлені мікродинамікою розбрату (contention), аніж масштабними структурними силами. Дослідницьке питання, яке випливає з цього, є таким: у який спосіб ми можемо збагачуватися досягненнями з цієї зливи мікроаналізу, щоби теоретизувати, як більша культурна схема формує макрозразки політики розбрату (contentious politics)” [Ho-fung Hung, 2009: p. 76].

³ Про такого кшталту зв'язок між такою суспільною наукою, як економіка, і рухами, спрямованими на соціальні зміни, див.: [Stanford, 2008]. Французький соціолог Ален Ту-

Література

- Бьчков В.В. Эстетика поздней античности (II–III вв.). — М., 1981.
- Вайскопф М. Писатель Сталин. — 2-е изд. — М., 2002.
- Вебер М. Избранные произведения. — М., 1990.
- Геллиер Э. Разум и культура: Историческая роль рациональности и рационализма. — М., 2003.
- Давыдов Ю.Н., Филиппов А.Ф. Общество // Современная западная социология: Словарь. — М.: Политиздат, 1990.
- Карнан Р., Ган Г., Нейрат О. Научное миропонимание — венский кружок // Логос. — 2005. — № 2 (47).
- Кутуев П.В. Класична соціологія і сучасна соціальна теорія // Філософська і соціологічна думка. — 1995. — № 1/2.
- Кутуев П.В. Концепції розвитку та модернізації: еволюція дослідницьких програм соціологічного дискурсу. — К., 2005.
- Кутуев П.В. Прологони до політичної соціології ленінізму // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2000. — № 4.
- Кутуев П.В. Час і суспільна модернізація: випадок ленінізму // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2002. — № 1.
- Лакатос И. Методология исследовательских программ. — М., 2003.
- Маркс К., Энгельс Ф. Манифест Коммунистической партии. — М., 1980.
- Хобсбаум Э. Век империи. 1875–1914. — Ростов-на-Дону, 1999.
- Bagchi A.K. The Past and the Future of the Developmental State // Journal of World-Systems Research. — 2000. — Vol. 6. — № 2.
- Baran P. On the Political Economy of Backwardness // The Economics of Underdevelopment / Ed. by A.N.Agarwala, S.P.Singh. — N.Y., 1963.
- Baran P. The Political Economy of Growth. — N.Y.: Monthly Review Press, 1957.
- Buttel F.H., McMichael P. Reconsidering the Explanadum and Scope of Development Studies: Toward a Comparative Sociology of State-Economy Relations // Rethinking Social Development: Theory, Research and Practice. — L., 1985.
- Chari S., Verdery K. Thinking between the Posts: Postcolonialism, Postsocialism, and Ethnography after the Cold War // Comparative Studies in Society and History. — 2009. — Vol. 51, № 1.
- Chirot D. Changing Fashions in the Study of the Social Causes of Economic and Political Change // The State of Sociology: Problems and Prospects / Ed. by J.Short. — Beverly Hills: Sage, 1981.
- Gellner E. Ethnicity and Faith in Eastern Europe // Daedalus. — 1990. — Vol. 119, № 1.

рен пише детальніше про виклики неолібералізму та завдання захисту й відродження суспільства — мотив, успадкований сучасними соціологами від Карла Полані, брата вже згаданого філософа науки Майкла Полані — у своїй короткій, утім інтенсивній за насиченістю ідеями та аргументами книжці “Поza неолібералізмом” [Touraine, 2001]. Дж.Лоу та Дж.Арі радикалізують тези про зв’язок соціологічного дослідження із “соціальним”, potwierджуючи, що власне соціальне породжується застосуванням соціології та її методів: “Соціальне знання як “простеців”, так і “професійних” агентів просякає соціальний світ, виробляючи та переробляючи його” [Law, Urry, 2004: p. 393]. Відтак, громадська думка виникає внаслідок заснування 1937 року часопису Public Opinion Quarterly, що зумовило породження нової реальності: громадської думки “в реальному світі” та індивідів, наділених цією якістю. Аналогічний процес відбувається у сфері економіки: теорії ринку є важливим елементом продукування реальностей, які вони начебто нейтрально описують.

Ho-fung Hung. Cultural Strategies and the Political Economy of Protest in Mid-Qing China, 1740–1839 // *Social Science History*. — 2009. — Vol. 33, № 1.

Job S. Globalising Russia? The Neoliberal / Nationalist Two-step and the Russification of the West // *Third World Quarterly*. — 2001. — Vol. 22, № 6.

Kennedy P. The Rise and Fall of Great Powers. Economic Change and Military Conflict From 1500 to 2000. — L., 1989.

Lakatos I. Falsification and the Methodology of Scientific Research Programmes // *Criticism and Growth of Knowledge* / Ed. by I.Lakatos, A.Musgrave. — Cambridge, 1970.

Lakatos I. The Methodology of Scientific Research Programmes / Ed. by J.Worrall, G. Currie. — Cambridge: Cambridge University Press, 1978.

Law J., Urry J. Enacting the social // *Economy and Society*. — 2004. — Vol. 33. — № 3.

Polanyi M. Personal Knowledge: Towards a Post-Critical Philosophy. — Chicago, 1974.

Skocpol T. Sociology's Historical Imagination // *Vision and Method in Historical Sociology* / Ed. by T.Skocpol. — Cambridge, 1984.

Sonenscher M. Ideology, social science and general facts in late eighteenth-century French political thought // *History of European Ideas*. — 2009. — Vol. 35, № 1.

Stanford J. Radical Economics and Social Change Movements: Strengthening the Links between Academics and Activists // *Review of Radical Political Economics*. — 2008. — Vol. 40, № 3.

Taylor M.C. End the University as We Know It // *New York Times*. — 2009. — April 27.

The Journal of Classical Sociology. — 2009. — Vol. 9, № 1.

Touraine A. Beyond Neoliberalism. — L., 2001.

Wade R. Steering Out of the Crisis // *Economic and Political Weekly*. — 2009. Vol. XLIV, № 13.

Wallerstein I. The Modern World-System. — San Diego, 1989. — Vol. 3: The Second Era of Great Expansion of the Capitalist World-Economy, 1730–1840s.